

ՍԵՐԱՍՏԻԱ ՔԱՂԱՔԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ
XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍԿՋՐԻՆ

Մինչև 19-րդ դարի առաջին քառորդը Սեբաստիայի սան-ջակի Հայաբնակ շրջաններում այժմյան ըմբռնմամբ դպրոցներ չկային: Եկեղեցիներին կից գործում էին դպրատներ, որոնց մեջ դասավանդում էին տիրացուները: Նրանք լավագույն դեպքում սովորեցնում էին թվաբանության չորս գործողությունները, կրոնական գիտելիքներ և եկեղեցական երաժշտություն: 1839 թ. Սեբաստիա քաղաք այցելած մի ճանապարհորդ նշում է, որ Սեբաստիան ուներ ընդհամենը 170 աշակերտ¹: Սեբաստիայի սան-ջակի դպրոցների մեծ մասը 19-րդ դարի վերջին կենտրոնացած էր Սեբաստիա քաղաքում:

Սեբաստիայի կրթական գործի բարելավմանը մեծապես աջակցեցին Կ. Պոլիս գաղթող սեբաստահայերը: Հենց նրանց կողմից 1860-ական թթ. ստեղծվեց «Սենեքերիմյան ընկերությունը», որը հոգաց 1818 թ. Սեբաստիա քաղաքի Բազար թաղի ս. Աստվածածին եկեղեցու մեջ Հաստատված ս. Թարգմանչաց վարժարանի ֆինանսական աջակցության և ղեկավարման խնդիրները²:

1851 թ. սեբաստացի երկու կրթասեր անձնավորություններ՝ Հովսեփ և Գևորգ Օտապաշյան եղբայրները, իրենց ծախսով նոր, ընդարձակ, փայտակերտ, երկհարկանի դպրոցական հոյակապ շենք են կառուցում և «նվիրում ազգին»³: Մայր վարժարանը տեղափոխվում է այս նորաշեն շենքը և այնուհետև սկսում կոչվել «Ս. Թարգմանչաց վարժարան»: Այս վարժարանի

¹ Առաքել Պատրիկ, Պատմագիրք հուշամատենան Սեբաստիոյ եւ գավառի հայութեան, Կ. Ս. Պոլսոյ, 1974, էջ 448:

² Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 193, ց. 1, գ. 792, ք. 5:

³ Նույն տեղում: Նաև՝ «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1856, թիվ 36:

կրթական մակարդակը ժամանակի համար ըավականին բարձր է եղել:

1858 թ. աշակերտների համար մասնակի գիտելիքների ստուգում է անցկացվում: Քննական առարկաներն էին կրոնի պատմությունը, հայոց պատմությունը, ինչպես նաև կատարվում էր ավետարանի թարգմանություն, հայոց լեզվի քերականական գիտելիքների ստուգում: Աշակերտների մեջ ոգևորություն առաջացնելու նպատակով քննությունը հաջողությամբ հանձնած աշակերտները պարգևատրվում էին մրցանակներով: Նույն տարվա օգոստոսի 24-ին տեղի ունեցած տարեվերջյան հանդեսին ներկա են գտնվել շուրջ 2000 մարդ, որից հետո տեղի է ունեցել հետևյալ քննական առարկաներից սանների քննությունը՝ հայոց լեզու (արտասանություն, քերականական գիտելիքների ստուգում), թուրքերեն, թվաբանություն, վերլուծություն⁴:

1862 թ. վարժարանի չենքը նորոգման կարիք ուներ: 1868 թ. վերակազմվում է 1860-ական թթ. սկզբներին կազմավորված «Սենեքերիմյան ընկերությունը», և այժմ նրա անդամները նոր եռանդով լծվում են մայր վարժարանը նորոգելու և ավելի ընդարձակելու գործին: Նշենք, որ նույն 1868 թ. օսմանյան կառավարությունը պետական վարժարան է բացում Աբաստիայի մեջ: Ս. Թարգմանչաց վարժարանի 20 առաջադեմ աշակերտներ տեղափոխվում են այդ վարժարան⁵:

Ուշագրավ է, որ տարեցտարի ս. Թարգմանչաց վարժարանի ուսումնական ծրագրում տեղ էին գտում նորանոր առարկաներ: Այսպես՝ 1867 թ. Քրիստափոր Ղազարյանը սկսում է դասավանդել տրամաբանություն, սեբաստացի Հարություն Թաշճյանը, ով ս. Փրկչի վարժարանը ավարտելուց հետո երկար տարիներ ապրել էր ԱՄՆ-ում՝ բարոյական իմաստասիրություն, Պետրոս Պա-

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 792, ք. 8:

⁵ Նույն տեղում, ք. 9:

լողյանը՝ անգլիերեն լեզու առարկաները⁶։ Սկսում են դասավանդվել նաև ֆրանսերեն, աշխարհագրություն, թվաբանություն առարկաները⁷։ Այն, որ այս վարժարանում ուսումնական մակարդակը բավականին բարձր է եղել, վկայում է նաև մի ճանապարհորդ, ով 1869 թ. այցելել էր ս. Թարգմանչաց վարժարան։ Նա նշում է, որ թե՛ ս. Թարգմանչաց և թե՛ Ներսիսյան վարժարաններում ուսումը բավականին ծաղկած վիճակում է գտնվում, մայրենի և օտար լեզուների ուսուցումը գոհացուցիչ է և այս երկու վարժարանները Փոքր Հայքում ամենաառաջագիծն են⁸։ Վարժարանն ավարտած աշակերտների շարքերում կային այնպիսիք, ովքեր հեռագրատան մեջ պաշտոններ էին զբաղեցնում, իսկ ոմանք էլ հայերեն լեզվի դասախոսություններ էին կարդում⁹։

Արդեն 1875–1876 թթ. ուստարում վարժարանի երկրորդ հարկում ուսանում էին բարձր դասարանների 200 աշակերտներ։ Նրանք սովորում էին թվաբանություն, հայոց լեզու, աշխարհագրություն, տրամաբանություն, ճարտասանություն, հայոց պատմություն, թուրքերեն և ֆրանսերեն լեզուներ¹⁰։ Առաջին հարկում 90 տղա էր ուսանում, որոնք միայն ընթերցանությամբ էին զբաղվում։ Այստեղ էր գտնվում «Անձնվեր ընկերություն» թանգարանը, ուր պահվում էին բազմատեսակ գրքեր¹¹։

Մեծ բանահավաք Գ. Սրվանձտյանցը, որն անձամբ շրջել էր Սեբաստիա քաղաքի վարժարաններում, բաժանված էին թաղերի մեջ, 1876 թ. այցելել էր նաև ս. Թարգմանչաց վարժարան։ Վերջինս, խոսելով այդ ժամանակի համար բավականին առա-

⁶ Նույն տեղում։

⁷ Այս առարկաների ուսուցիչների անուններն անհայտ են։

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 792, ք. 9։

⁹ Նաթանեան Պ., Տեղեկագրություն ընդհանուր վիճակին Ասեբաստիոյ եւ անոր կուսակալութեան ներքեւ գտնուող մէկ քանի գլխաւոր քաղաքաց, Կ. Պոլիս, 1877, էջ 89։

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 792, ք. 12 (Հայոց լեզու դասավանդում էր Թադեոս Կեզիվոյանը, աշխարհագրություն՝ Աիմոն Թերգյանը)։

¹¹ Նաթանեան Պ., նշվ. աշխ., էջ 89։

Ջրնթաց ապրող ուսումնական հաստատության մասին, այն հիշատակում է իբրև «Սերասախայի մեծ ուսումնարան»¹²: Շարունակելով միտքը՝ հեղինակն ավելացնում է, որ ս. Թարգմանչաց վարժարանի ավագ վարժապետը Թադեոս Կեղիվրյանն էր, ում թուրքերն Աշըղ Մուլա էին անվանում: Վերջինս կույր էր, սակայն կարողանում էր գասավանդել ճարտասանություն, գրագիտություն, տրամաբանություն, պատմություն, կրոնագիտություն, գրականություն, գիտեր նաև պարսկերեն¹³: Երաժշտության ուսուցիչն էր վարժարանի դաստիարակ Հակոբ Մեսիայանը:

1880 թ. «Մասիս» օրաթերթի հաղորդած տվյալների համաձայն՝ ս. Թարգմանչաց վարժարանն այդ ժամանակ բաժանված էր 3 մասի՝ ծաղկոց, նախակրթարան, ուսումնարան: Ուսումնարանն ուներ 30 աշակերտ, նախակրթարանը՝ 70, իսկ երկուսը միասին ունեին 6 ուսուցիչ և 1 դաստիարակ: Ընդհանուր վարժարանն ուներ 155 աշակերտ և 2 ուսուցիչ¹⁴:

1888 թ. վարժարանում սովորող աշակերտների թիվը արդեն հասել էր 300-ի: Նույն ժամանակ վարժարանի ուսումնական ծրագրում նախկինում դասավանդվող առարկաների կողքին արդեն տեղ էին գտել այնպիսի նոր առարկաներ, ինչպիսիք էին՝ իրավագիտությունը, գծագրությունը, մարմնամարզությունը, բժշկագիտությունը և տարբեր արհեստներ: Վարժարանի տնօրենը և գլխավոր ուսուցիչը Մարտիրոս Պտկճյանն էր, կրոնի ուսուցիչը՝ Հովսեփ քահանա Արծրունին: Ուսուցիչների թվում էին նաև Կարապետ Գաբրիկյանը, Սենեքերիմ Քյուրքչյանը, Հարություն Զաքարյանը, Պետրոս Մարտիրոսյանը, Վաղարշակ Կիվլեղյանը, Թադեոս Տերտիարյանը, Մատթեոս Մաղմանյանը¹⁵:

XX դարի սկզբին ս. Թարգմանչաց վարժարանը շարունակում էր կարևոր դեր խաղալ Սեբաստիայի կրթական կյանքում:

¹² Սրվանձտյանց Գ., Երկեր, հ. 2, Ե., 1982, էջ 243:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1880, թիվ 2779:

¹⁵ ՀԱՍ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 792, թ. 14: Նաև՝ Առաքել Պատրիկ, Ըշվ. աշխ., էջ 462:

1901–1902 թթ. Կ. Պոլսի պատրիարքարանի կազմած վիճակացույցի համաձայն՝ այն ունենր 2 կարգ՝ ուսման տեղությունը կազմելով մեկ տարի երկու ամիս, ուր ուսանում էին 107 աշակերտներ¹⁶։ Վարժարանի աշակերտների թիվը հետագայում աճեց և արդեն 1908 թ. հասավ 200-ի¹⁷։

Ցավոք, այս վարժարանը, ինչպես և բազում այլ թաղային վարժարաններ, 1909 թ. վերածվեցին մանկապարտեզների, և միայն Արամյան վարժարանն էր, որ պահպանեց իր կարգավիճակը։

Այսպիսով, ս. Թարգմանչաց վարժարանն իր բարձրակարգ ուսուցչական կազմով, ուսումնական ծրագրով և աշակերտների բազմությամբ աչքի ընկնող ուսումնական կենտրոն էր, որը XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին մեծ ներդրում ունեցավ Սեբաստիայի կրթական մակարդակը բարձրացնելու գործում։

Սեբաստիա քաղաքի հայությունը վաղուց ի վեր նոր և ընդարձակ ուսումնական կենտրոնի կարիք էր զգում։ 19-րդ դարի կեսերին հիմնված ս. Թարգմանչաց վարժարանը այլևս չէր բավարարում հետզհետե աճող հայ բնակչության պահանջներին։ Դա էր պատճառը, որ 1878 թ. Կ. Պոլսի սեբաստացի պանդուխտներ խնդրագրով դիմեցին Բ. Դռանը այսպիսի վարժարան կառուցելու համար տրամադրելու 1500 մ² տարածք։ 1879 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսների ընթացքում, անգլիական հյուպատոսի միջնորդությամբ, Սեբաստիայի կուսակալը 1500 մ² տարածք է տրամադրում վարժարանի շինարարության համար¹⁸։ Սակայն, ի վերջո, թուրք պաշտոնյաները համաձայնվեցին միայն 850 մ² տարածք տրամադրել¹⁹։ Այդ տարածքը գտնվում էր Սեբաստիա քաղաքի «Սև հողեր» կոչվող վայրում՝ ս. Գևորգ անունով մատուռի հարևանությամբ։

¹⁶ ՀԱՍ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 792, ք. 14։

¹⁷ Նույն տեղում։

¹⁸ Նույն տեղում, գ. 805, ք. 1։

¹⁹ Առաքել Պատրիկ, Ընվ. աշխ., էջ 486։

Ֆինանսական միջոցների բացակայության պաաճառով հայերը որոշում են հանգանակություն կատարել: Բացի տեղի հանգանակություններից, Կ. Պոլսի պատրիարքարանի կողմից էջմիածին է ուղարկվում Սեբաստիայի մայր եկեղեցու ավագ քահանա Ղևոնդ Տեր-Գաբրիելյանը²⁰: Վերջինս լինում է նաև Մոսկվայում, Կովկասի հայաշատ կենտրոններում և, հավաքելով մեծ քանակությամբ գրամ, վերադառնում է Սեբաստիա: Այս բարերարի անունը հավերժացնելու համար դպրոցի մուտքի մոտ ղետեղված էր նշատախտակ:

1889 թ. սկսվում է Արամյան վարժարանի շինարարությունը: Սակայն շինարարությունն այնքան մեծ ծավալներ էր ընդունել, որ հավաքած գումարը բավական չէր շինարարական աշխատանքներն ավարտին հասցնելու համար: Ղևոնդ Տեր-Գաբրիելյանից բացի հայտնվեցին այլ բարերարներ ևս, որոնց հավաքած հանգանակությունների շնորհիվ դպրոցաշինությունը ունեցավ իր բնականոն ավարտը: Այսպես՝ արժանահիշատակ է Գաբրիել քահանա Մանվելյանը²¹: Նա երկու անգամ հանգանակություն է կատարել, ինչպես նաև Պետրոս Եպիսկոպոսը, ով ղյուղերից հավաքել է մեծ քանակությամբ արծաթեղեն և տրամադրել Արամյան դպրոցի կառուցման համար²²:

Նախապես որոշվել էր դպրոցն անվանակոչել «Արարատյան»՝ ի պատիվ արևելահայերի, որոնք մեծ քանակությամբ նյութական օժանդակություն էին կատարել վարժարանը կառուցելու համար: Սակայն, թուրքերի մեջ նոր թշնամանք չսերմանելու նկատառումով, որոշվեց այն անվանել «Արամյան»:

1893–1894 թթ. ավարտվեց վարժարանի շինարարությունը և 1895 թ. արդեն դասերը սկսվեցին: Այստեղ ուսանում էին 500 աշակերտներ²³: Այս երկարատև շինարարությունն ավարտվեց և,

²⁰ Նույն տեղում, էջ 488:

²¹ ՀԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 805, թ. 1: Տես նաև՝ «Արևելք», Կ. Պոլիս, 1891, թիվ 2234:

²² ՀԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 805, թ. 1:

²³ Նույն տեղում:

ինչպես «Անդրանիկ» օրաթերթին է նկարագրում, «Սերաստիան ունեցավ փառավոր դղյակ ընդարձակ բակի մեջ, երկճյուղ սանդուղքներով և լուսաժպիտ սենյակներով»²⁴: Այս երկհարկանի շենքի առաջին հարկում իրենց դասերն էին անցկացնում «Հռիփսիմյան» վարժարանի աղջիկները²⁵:

1903 թ. Արամյան վարժարանը պետք է տար իր առաջին շրջանավարտները, սակայն Ուսումնական խորհուրդը, կրթական մակարդակը բարձրացնելու նպատակով, ևս մեկ տարի ավելացրեց ուսումնառության ընթացքին, և միայն 1904 թ. վարժարանն ունեցավ իր առաջին շրջանավարտները²⁶: Փաստորեն, Արամյան վարժարանի դասընթացների տևողությունը 9 տարի էր: Այդ համակարգը մինչև 1915 թ.՝ Արամյան վարժարանի փակումը, մնաց անփոփոխ: Այս վարժարանի դասարանները բաժանվում էին 2 մասի՝ միջնակարգ և բարձրագույն: Մինչև 3-րդ դասարան միջնակարգ էր համարվում, իսկ 4-րդ դասարանից սկսած՝ բարձրագույն²⁷: Ուսումնական ծրագրում ընդգրկված էին բազմապիսի առարկաներ, որոնց դասավանդումը սկսվում էր տարբեր դասարաններում: Օրինակ, հայոց լեզուն, որն ընթերցանության, քերականության ուսումնասիրության և շարադրության միջոցով էին ուսուցանում, սկսում էին դասավանդել սկզբից մինչև 5-րդ դասարան, իսկ 5-րդ դասարանից սկսած դասավանդում էին նաև գրաբար: Զորրորդ դասարանից դասավանդվող առարկաների ցանկում էին նաև ֆրանսերենը և թուրքերենը, իսկ գրաբար՝ 7-րդ դասարանից: Մինչև 5-րդ դասարան սովորում էին թվաբանություն, իսկ 6-րդ դասարանից՝ հանրահաշիվ: Երկրաչափություն և տիեզերագիտություն առարկաները սկսում էին ուսուցանվել 7-րդ դասարանում: Հինգերորդ դասարանից սկսած վարժարանի ուսումնական ծրագրի մեջ ներառ-

²⁴ «Անդրանիկ», Սերաստիա, 1910, թիվ 76:

²⁵ ՀԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 404, թ. 1:

²⁶ Սոսքեյ Պատրիկ, նշվ. աշխ., էջ 490:

²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 423, թ. 1 շրջ.:

ված էին նաև քիմիա, բնագիտություն, հայոց պատմություն, կրոն, եկեղեցու պատմություն առարկաները: Ուշագրավ է, որ վարժարանի ծրագրում տեղ էին գտել այնպիսի առարկաներ, ինչպիսին էին՝ առողջապահությունը, իսկ 6-րդ դասարանից սկսած՝ նաև տնտեսագիտությունը և զծագրությունը²⁸: Այս առարկաների կողքին կամավոր ցանկությամբ վճարովի հիմունքներով դասավանդվում էր նաև երաժշտությունը²⁹: Վարժարանի ընդհանուր կրթական մակարդակը բարձր էր, և գերազանցիկ շրջանավարտներն առանց դժվարությունների կարող էին ընդունվել Կ. Պոլսի, Բեյրութի և նույնիսկ Ֆրանսիայի վարժարանները: Սակայն ճշմարտացիության համար պետք է նշել, որ ոչ բոլոր առարկաների դասավանդման մակարդակն էր բարձր: Անգլերեն և ֆրանսերեն լեզուները սովորելու համար վարժարանի սաները ստիպված էին այլ վարժարաններ հաճախել:

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Արամյան վարժարանի տնօրինությունն անընդհատ փոփոխվել է: Այսպես՝ 1896 թ. Արամյան վարժարանի տնօրինությունը ստանձնում է Հովհաննես Թորիկյանը, որին 1903 թ. փոխարինում է Կարապետ Տեր-Խաչատրյանը և այդ պաշտոնում մնում մինչև 1906 թ., որին այդ թվականին փոխարինում է Արտաշես Այվազյանը³⁰: 1908–1909 թթ. վարժարանի տնօրինությունը ստանձնում է Շավարշ վարդապետ Սահակյանը և այդ պաշտոնում մնում մինչև 1915 թ.³¹: Վերջինս շատ ազգասեր, նվիրյալ հոգևորական գործիչ էր: Տնօրինության հետ մեկտեղ՝ նա նաև գրաբար և ընդհանուր պատմություն էր դասավանդում: Նրա օրոք վարժարանի ներքին կյանքում տեղի ունեցավ ևս մի նշանակալից իրադարձություն. 1909 թ. սեպտեմբերից վարժարանի բարձր դասարաններում հայերեն և ֆրանսերեն դասավանդելու համար այստեղ

²⁸ Նույն տեղում:

²⁹ Նույն տեղում:

³⁰ Նույն տեղում, գ. 805, թ. 2–3:

³¹ Նույն տեղում, գ. 404, թ. 1:

է հրավիրվում մեծ գրող Դանիել Վարուժանը³²։ Մեծ գրողի և ուսուցչի կողքին սաներին դասավանդում էին այնպիսի հայտնի ուսուցիչներ, ինչպիսիք էին՝ հայագետ, բանաստեղծ Միհրան Իսպիրյանը, պատմության, աշխարհագրության, ֆրանսերենի ուսուցիչ Կարապետ Գաբրիկյանը, թվաբանության ուսուցիչ Միհրան Զուգասգյանը, որը երկար տարիներ ապրել էր ԱՄՆ-ում և արտակարգ տիրապետում էր անգլերենի։ Քանի որ մինչ այդ միայն մեկ հանրահաշիվի գիրք կար լույս ընծայված 1880 թ., նա ձեռնամուխ եղավ անգլերենից նոր դասագրքի թարգմանությանը։ Ցավոք, վերջինս 1915 թ. հունիսին քննության ժամանակ դասարանում ձերբակալվեց³³։

Պաշտոնապես թուրքերենի ուսուցիչ էր նշանակված ազգությամբ թուրք Սըտգը³⁴, բայց վերջինս լավ չէր տիրապետում թուրքերեն լեզվին, ինչի պատճառով դասավանդում էր Վահան Մոսկոֆյանը։ Ուսուցիչների թվում էին նաև Հակոբ Մնճուզյանը (ֆրանսերեն), Տիգրան Խանասխմազյանը (կրոնագիտություն), Եվրոպայում կրթություն ստացած ոմն Հայկը (քիմիա և բնագիտություն), Հրանտ Գլճյանը (երաժշտություն), Տիգրան Փոլատյանը (պատմություն)³⁵։

Նշենք, որ այս և այլ ականավոր ուսուցիչներ, իրենց գործունեության ընթացքում օգտագործում էին աշակերտներին պատժելու բազմաթիվ եղանակներ։ Այսպես, բացի հին՝ ավանդական ծեծից, աշակերտներին պատժելու համար ուսուցիչը կիրառում էր նաև նոր մեթոդ՝ ստիպելով նրան 50–100 անգամ կրկնել նյութը³⁶։

Վերադառնալով Շավարշ վարդապետ Սահակյանի տնօրինության ժամանակաշրջանին՝ նշենք, որ, բացի դրական տեղաշարժերից, որոնք տեղի ունեցան վարժարանի կյանքում, այստեղ

³² «Ամդրանիկ», Սեբաստիա, 1909, թիվ 38։

³³ ՀԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 423, ք. 2 շրջ.։

³⁴ Նույն տեղում։ Նաև՝ գ. 805, ք. 3։ «Բյուզանդիոն», Կ. Պոլիս, 1906, թիվ 2970։

³⁵ ՀԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 423, ք. 2 շրջ.։

³⁶ Նույն տեղում։

տեղ գտան նաև բացասական երևույթներ: 1911 թ. վարժարանի աշակերտների ուսման ամենամսյա վճարը բարձրացնելու պատճառով շատ ծնողներ իրենց զավակներին հանեցին վարժարանից, և այդ պատճառով նույն տարի միայն 9 չրջանավարտ տվեց վարժարանը. այն դեպքում, երբ 1906 թ. չրջանավարտների թիվը 14 էր³⁷: Հետագայում՝ 1914 թ., չրջանավարտների թիվը կրկին աճեց՝ հասնելով 22-ի³⁸: Ցավոք, ուսումնական այս առաջատար հաստատությունը 1915 թ. քանդվեց թուրքական կառավարության կողմից:

Այսպիսով, 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Արամյան վարժարանը Սերաստիայի նշանավոր կրթօջախներից էր: Այստեղ դասընթացի տևողությունը 9 տարի էր, ուր բարձրակարգ ուսուցիչների կողմից դասավանդվում էին հայերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, թուրքերեն լեզուներ, աշխարհագրություն, պատմություն, կրոն, հանրահաշիվ, երկրաչափություն, երաժշտություն և այլ առարկաներ:

1860 թ. Կ. Պոլսում հիմնադրված «Անձնվեր սանուց» ընկերությունն իր առջև խնդիր էր դրել գավառներում բարելավել կրթական մակարդակը: «Անձնվեր սանուց» ընկերության սեքսատացի անդամներից ոմանք, 1864 թ. վերադառնալով հայրենիք, նույն տարվա վերջին կազմում են տվյալ ընկերության մասնաճյուղը: Նախապատրաստական աշխատանքներից հետո Սերաստիա քաղաքի մեջ 1865 թ. փետրվարի 21-ին թարգմանչաց մայր վարժարանի մեջ երեք քահանաների և շուրջ 40 հանդիսականների մասնակցությամբ «Անձնվեր սանուց» ընկերության սեքսատացի անդամները բացում են Սերաստիայի կիրակնօրյա առաջին վարժարանը³⁹: Առաջին օրը վարժարան ընդունվեցին 51 աշակերտներ, սակայն շուտով ընկերության անդամներ Պողոս Խաչատրյանի, Հակոբ Համբարձումյանի, Գաբրիել

³⁷ Նույն տեղում, գ. 404, ք. 4:

³⁸ Նույն տեղում:

³⁹ Նույն տեղում, գ. 166, ք. 1:

Տեր-Խաչատրյանի և Մովսես Մուրադյանի ջանքերով, որոնք ջանքեր չէին խնայում վարժարանի համար գրիչ, թուղթ, դիրք ձեռք բերելու ուղղութեամբ, վարժարանի աշակերտների թիվը հասավ 103-ի⁴⁰։ Շուտով այս վարժարան է այցելում Մկրտիչ Խրիմյանի աշակերտ Ղևոնդ վարդապետը։ Նա օսմանյան 10 ոսկու արժողութեամբ գրքեր և գրենական պիտույքներ է նվիրում վարժարանին։ Այստեղի ուսուցիչներից էին Անդրանիկ Վարդանյանը և Հակոբ Համբարձումյանը։ Երկուսն էլ Կ. Պոլսի «Անճնվեր սանուց» ընկերության դպրոցի սաներ էին⁴¹։ 1868 թ. վարժարանը ներքին երկպառակությունների պատճառով փակման վտանգի տակ էր, սակայն «Անճնվեր սանուց» ընկերության անդամների ջանքերի շնորհիվ հաջողվում է ոչ միայն վերացնել այդ խնդիրները, այլև Հորեքչաբթի և շաբաթ օրերին նոր դասախոսություններ ավելացնել։

Արժանահիշատակ հաջորդ կրթօջախը «Շահնազար Նուբարյան» վարժարանն է։ Վարժարանի հիմնադիրը Սիմոն Հեքիմյանն էր։ Վերջինս Կ. Պոլսի Առաքել-Նուբար-Շահնազարյան վարժարանը հաջողութեամբ ավարտելուց հետո, 1871 թ. վերադառնում է Սեբաստիա և նույն թվականի դեկտեմբերի 22-ին հիմք է դնում նոր վարժարանի և այն մկրտում այն անունով, ուր ինքն ուսանել էր։ 1872 թ. հունվարին վարժարանն արդեն բացված էր և ուներ թոշակ ստացող 40 աշակերտներ⁴²։ Վարժարանն ուներ բավականին որակյալ ուսումնական ծրագիր։ Դասավանդվող առարկաների թվում էին հայոց լեզուն, ֆրանսերենը, թուրքերենը, թվաբանությունը, հայոց պատմությունը, երկրաչափությունը, աշխարհագրությունը, բնագիտությունը, տարրական բուսաբանությունը, տիեզերագիտությունը, դիցաբանությունը, ճարտասանությունը, փիլիսոփայությունը, բժշկագիտությունը։ Կատարվում էր օսմանյան օրենքների և սահմանադ-

⁴⁰ Նույն տեղում, ք. 2։

⁴¹ Նույն տեղում։

⁴² Նույն տեղում, գ. 178, ք. 1։

րության ուսումնասիրություն: 1872 թ. հուլիսի 12-ին կազմակերպվեցին տարեկան քննությունները, որից հետո՝ օգոստոսի 6-ին, տեղի ունեցավ առաջին շրջանավարտների հանդեսը⁴³:

Սերաստիայի կրթական կյանքի բարելավման գործում կարևոր դեր է կատարել նաև «Համալսարանական» երկսեռ վարժարանը: Այս վարժարանի հիմնադիրը «Համալսարանական» ընկերությունն էր, որը նպատակ ուներ կրթել դավառի հայ տղաներին⁴⁴: Վարժարանը բացվեց 1878 թ. ապրիլ ամսին: Մկրտիչ Փորթուգալյանը, որը 1878 թ. Եվդոկիայից անցել էր Սերաստիա, հետաքրքրված լինելով Սերաստիայի կրթական կյանքով, գովեստով է խոսում այս վարժարանի մասին՝ նշելով, որ այն մասնավոր վարժարանների մեջ ամենագոհացուցիչն է և կանոնավորը:

Այդ ժամանակ ուսուցիչների թվում էին բժիշկ Շիրինյանը, Ն. Թերդյանը, Սերովբե Օտապաշյանը, Դավիթ Արակյանը, Տեր Վարդան քահանան, Ազարիա Տեր-Հովսեփյանը, Օհան Մարկոսյանը, Նազարեթ Պոլսեցին, Հարություն Զարդարյանը, ինչպես նաև Զմրուխտ և Նոյեմզար ուսուցչուհիները⁴⁵: Բացի սովորական ուսուցանվող առարկաներից, աղջիկներն այստեղ ուսանում էին նաև տարազագործություն և ձեռագործություն:

1880 թ. Սերաստիայի մեջ կազմվում է Սերաստիայի կրթական միությունը, որին է միանում նաև «Համալսարանական» ընկերությունը: Վերջինիս է հանձնվում նաև վարժարանի տնօրինությունը: 1880 թվականից այս վարժարանը սկսեց կոչվել «Փոքր Հայքի կրթական միության երկսեռ վարժարան»⁴⁶: 1880 թ. դրությամբ վարժարանն ուներ 100 աշակերտ, 4 ուսուցիչ: Այստեղ դասավանդում էին ֆրանսերեն, կրոնագիտություն, թվաբանություն, աշխարհագրություն, հայոց պատմություն,

⁴³ Նույն տեղում: Նաև՝ «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1872, թիվ 1289:

⁴⁴ ՀԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 120, թ. 1: Տե՛ս նաև՝ «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1878, թիվ 2176:

⁴⁵ ՀԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 120, թ. 1:

⁴⁶ Նույն տեղում, թ. 2:

բժշկագիտութիւն, մարմնամարզութիւն, իսկ աղջիկներին նաեւ կար և ձեռագործ⁴⁷: 1880 թ. հետո այս վարժարանը այլևս չի հիշատակվում:

19-րդ դարի վերջի Սեբաստիայի կրթական կյանքի բարելավման գործում որոշակի ավանդ ունի նաև «Արծրունյան ժառանգավորաց» վարժարանը:

1876 թ. Սեբաստիայի թեմի առաջնորդ Պետրոս Թահմիզյանը, հարթելով բոլոր դժվարութիւնները, Սեբաստիայի ս. Նշան վանքում բացում է գիշերոթիկ «Արծրունյան ժառանգավորաց» վարժարանը⁴⁸: 1878 թ. դրութեամբ վարժարանն ուներ 25 աշակերտ, որոնց դասավանդում էին հայ գրականութիւն, հայոց պատմութիւն, կրոն, թվաբանութիւն, թուրքերեն և երաժշտութիւն: Վարժարանն ուներ ուսուցիչների պակաս: Պատահական չէ, որ 1880 թ. դրութեամբ այն ուներ ընդհամենը 4 ուսուցիչ, որոնք աշխատում էին ձրի և, հետևաբար, այդ ամենը չէր կարող ցանկալի արդիւնք տալ: Նշենք, որ նույն տարում այստեղ ուսանում էին 24 աշակերտ, որոնցից 10-ը՝ անվճար հիմունքներով⁴⁹: 1883 թ. այստեղ արդեն դասավանդում էին ս. Թարգմանչաց վարժարանի ուսուցիչները և նույն տարի վարժարանն ունեցավ շրջանավարտներ: Սակայն այդ տարվա վերջում Սեբաստիայի վարդապետ Հակոբը, համագործակցելով վանական խորհրդի հետ, շատ համարելով վարժարանի ծախսերը, ցրում է մնացած աշակերտներին և փակում վարժարանը: 1888 թ. Կ. Պոլսից ուսուցիչներ են ուղարկվում վարժարանը կրկին վերաբացելու նպատակով, սակայն ապարդիւն են անցնում այդ ջանքերը:

20-րդ դարի սկզբին Սեբաստիա քաղաքի կրթական մակարդակի բարձրացման գործում իր լուսման ունի «Լուսաբեր» ընկերութեան կիրականօրյա վարժարանը: «Լուսաբեր» ընկերութիւնը, հետեւելով «Անճնվեր» ընկերութեան օրինակին, 1904 թ. վերջին բացում է կիրականօրյա վարժարան⁵⁰: Արդեն 1910 թ.

⁴⁷ «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1880, թիվ 2758:

⁴⁸ ՀԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 122, ք. 1:

⁴⁹ Նույն տեղում: Նաև՝ «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1880, թիվ 2780:

⁵⁰ «Ամդրանիկ», Սեբաստիա, 1909, թիվ 18: Նաև՝ ՀԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 1128, ք. 1:

վարժարանն ուներ 80—100 աշակերտ: Ուսումնական ծրագիրը հարմարացված էր Արամյան վարժարանի տարրական դասընթացի ծրագրին: Դասավանդվող առարկաների ցանկում էին հայոց լեզուն, կրոնագիտությունը, թվաբանությունը, տոմարագիտությունը, հայոց պատմությունը, օսմանյան պետության պատմությունը, աշխարհագրությունը, գեղագիտությունը, գրծագրությունը, բարոյագիտությունը, բժշկագիտությունը⁵¹: Շավարշ վարդապետ Սահակյանի վերատեսչությամբ դպրոցում դասավանդում էին այնպիսի նշանավոր ուսուցիչներ, ինչպիսիք էին՝ Կարապետ Գարիկյանը, Խաչատուր Կոտորյանը, Միհրան Իսպիրյանը, Հովհան Մոսկոֆյանը, Նշան Ավագյանը, Նշան Խորիկյանը, Թագևոս Տերտիարյանը, Կարապետ Դեղնածյանը և ուրիշներ: 1910 թ. դպրոցի շրջանավարտների թիվը հասնում էր 10-ի, իսկ 1911 թ.՝ 27-ի⁵²: Կիրակնօրյա վարժարանի վկայագրերը պատրաստված էին Արամյան վարժարանի անունով և այն ունեցողներն աղատվում էին ծառայությունից, քանի որ վավերացված էին թուրքական կառավարության կողմից:

Սեբաստիա քաղաքի կրթական կյանքի բարելավման ասպարեզում 20-րդ դարի սկզբին իր փոքրիկ դերակատարումն ունեցավ նաև արհեստավորների հատուկ վարժարանը, որը բացվել էր 1904 թ. Հոկտեմբերի 2-ին: Այստեղ 1905 թ. ուսանում էին մոտ 100 տղաներ⁵³: Վարժարանում ուսումը տևում էր 4 տարի, ուր դասավանդում էին հայոց լեզու, թուրքերեն, ֆրանսերեն: Վարժարանն ուներ ընթերցասրահ, լսարան:

Անշուշտ, իր դիրքով և կրթական մակարդակով այս ուսումնական հաստատությունների մեջ առանձնանում է Սանասարյան վարժարանը: Այն հիմնադրվել է 1881 թ. էրզրումում՝ Մկրտիչ Սանասարյանի միջոցներով և Կարապետ Եղյանի ջանքերով: 1912 թ. այն տեղափոխվում է Սեբաստիա և նույն թվականի սեպտեմբերի 24-ին վերաբացվում Սեբաստիա քաղաքի ս. Նշան վանքում: Վարժարանն ունեցել է նաև գիշերոթիկ բաժին,

⁵¹ ՀԱԱ, ֆ. 193, ց. 1, գ. 1128, ք. 1:

⁵² Նույն տեղում, ք. 2:

⁵³ Նույն տեղում, գ. 147, ք. 1: «Բյուզանդիոն», Կ. Պոլիս, 1905, թիվ 2594:

լաբորատոր սարքավորումներ, գրադարան, հիվանդանոց, դեղատուն, փուռ, ներկատուն, թանգարան (որում պահպանվել է 94 ձեռագիր և 986 թ. ընդօրինակված մի ավետարան): Վարժարանն ունեցել է կանոնադրություն⁵⁴, որը կազմվել էր Մկրտիչ Սանասարյանի կողմի համաձայն: Վարժարան ընդունվել ցանկացողները պետք է լինեին 11-12 տարեկան, կարողանային հայերենով վարժ գրել, կարդալ, վարժ կատարել պարզ թվաբանական 4 գործողություններ: Թուրաքանչյուր աշակերտի համար պետք է վճարվեր 20 օսմանյան ոսկի⁵⁵: Սակայն սրանց կողքին վարժարան կարող էին ընդունվել նաև «ձրիավարժ աշակերտներ», որոնք աղքատ, ծնողազուրկ երեխաներ էին⁵⁶:

Վարժարանն աչքի էր ընկնում նաև դասավանդվող առարկաների բազմազանությամբ: Ուսումնական բաժնում դասավանդվել են մայրենի լեզու, պատմություն, աշխարհագրություն, մատենագիտություն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, թուրքերեն, հանրահաշիվ, երկրաչափություն, եռանկյունաչափություն, բնագիտություն, քիմիա և այլ առարկաներ: Մանկավարժական բաժնի հիմնական առարկաներն են եղել մանկավարժությունը, հոգեբանությունը, տրամաբանությունը, իմաստասիրությունը, մեթոդիկան, դպրոցական առողջապահությունը: Արհեստագործական բաժնում սովորել են կազմարարական ատաղձագործություն և այլ արհեստներ:

Ուսումնական մասում դասավանդում էին այնպիսի ուսուցիչներ, ինչպիսիք էին՝ Մ. Տերեյանը, Յ. Արուսյանը, Թորգոմ եպիսկոպոսը, Ս. Մանուկյանը, Լ. Գանթարյանը, Յ. Մնուկյանը, Գ. Ղոյինյանը, որոնք բոլորն էլ իրենց բնագավառում արհեստավարժ էին⁵⁷:

Այս վարժարանների կողքին գործում էին նաև միայն իգական սեռի ներկայացուցիչների համար նախատեսված վարժարաններ: Դրանցից էին՝ Հռիփսիմյան, Պեգիկյան, Գայանյան, Լուսինյան վարժարանները, որոնք, անշուշտ, իրենց նպաստը

⁵⁴ Կանոնադրության մասին մանրամասն տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 847:

⁵⁵ Նույն տեղում, ֆ. 411, ց. 1, գ. 200, ք. 10:

⁵⁶ Նույն տեղում:

⁵⁷ Նույն տեղում, ֆ. 193, ց. 1, գ. 137, ք. 1:

բերեցին Սեբաստիա քաղաքի կրթական կյանքի բարելավման համար: Նշենք նաև, որ 19-րդ դարի վերջին Սեբաստիայում դործում էր նաև բողոքականների մեկ դպրոց, որը 1888 թ. ունեւր 200 աշակերտ⁵⁸: Այս դպրոցը գոյատևեց մինչև 1915 թ.:

Բացի վերոհիշյալ դպրոցներից, Սեբաստիա քաղաքում կային նաև մի քանի մանր այլ դպրոցներ, որոնք նույնպես իրենց կնիքը թողեցին քաղաքի կրթական մակարդակի բարելավման վրա և վերոհիշյալ կրթական հաստատութլունների հետ հիմք ստեղծեցին Սեբաստիա քաղաքի կրթական մակարդակի էլ ավելի բարձրացման համար:

АРМАН СААКЯН
ИИ НАН РА

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ ГОРОДА СЕБАСТИИ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА

РЕЗЮМЕ

По сравнению с началом XIX века, уже в конце XIX и начале XX века научная жизнь в городе Себастиа получила существенное развитие. Этому содействовали своими профессиональными преподавателями и образовательными программами такие гимназии, как Св.Таргманчац, Арамян и Санасарян, а также некоторые другие гимназии и школы.

В конце XIX — начале XX века также в Себастии действовали гимназии только для девушек, в том числе Рипсимян, Пезикян, Гаянян, Лусинян, которые также содействовали развитию образовательной системы города. В то же время в Себастии действовала школа для протестантов, которая просуществовала до 1915 г..

⁵⁸ Նույն տեղում, գ. 352, ք. 1: